

Шайжигитова Б.А.

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ЛЕЙЛЕК
ГОВОРУНДА КЕЗДЕШИШИ**

Шайжигитова Б.А.

**НЕКОТОРЫЕ СЛОВА ИЗ ЭПОСА «МАНАС» ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ
В ЛЕЙЛЕКСКОМ ГОВОРЕ**

B.A. Shaizhitova

**SOME WORDS FROM THE EPIC «MANAS» FOUND
IN LEILEK DIALECT**

УДК: 811.51(575.2)(04)

Макалада «Манас» эпосундагы айрым сөздөрдүн кыргыз тилинин говорлору менен байланышы изилденет. Өзгөчө көңүл Лейлек говоруна бөлүнөт. Эпосто кездешкен агача, чар дары, чар уруу, даш казан сөздөрүнүн Лейлек говорунда кеңири орун алары мисалдар менен далилденген. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн актуалдуулугу белгиленген.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, говор, агача, чар дары, чар уруу, даш казан.

В статье исследуется связь некоторых слов из эпоса «Манас» с говорами кыргызского языка. Особое внимание уделено Лейлекскому говору. На примерах слов агача, чар дары, чар уруу, даш казан из эпоса «Манас», доказана связь с Лейлекским говором. Отмечена актуальность проводимого исследования.

Ключевые слова: «Манас» эпосу, говор, агача, чар дары, чар уруу, даш казан.

The article examines how some words in the "Manas" epic, to talk to the Kyrgyz language. Particular attention is paid Leilek says. In the examples words agacha, char dary, char uruu, dash kazan of the epic "Manas", proved communication with Leilek says. The urgency of the research conducted.

Key words: "Manas" epic, govor, a gacha, char dary, char uluu, dash kazan.

Кыргыз тили түрк тилдерине киргендигине байланыштуу 11-кылымда изилдөө объектинен айланган. Буга далил катары М. Кашгаринин «Дивану лугат-ат түрк» эмгегинде кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү жалпы эле түрк элдеринин тилдик бөтөнчөлүктөрүнө салыштырылгандыгын атоого болот. Кийин 1856-жылы Ч. Валиханов «Манас» эпосундагы тилдик өзгөчөлүктөрдү белгилеген. Оозеки чыгармаларды, анын ичинде «Манас» эпосундагы айрым эпизоддор В. Радловдун «Түндүк түрк урууларынын адабияттарынын үлгүлөрү» аттуу 10 томдук эмгегинин 5-томунда жарыяланган. Этнографиядан өзүнчө лингвистикалык илим катары бөлүнүп чыккандан кийин диалектологияга көңүл бурула баштаган. Натыйжада кыргыз тилинин диалектилерге бөлүнөрү жөнүндө К. Тыныстанов алгачкы (1934) пикирин жазган. 1938-жылы И.А. Батмановдун «Кыргыз тилинин түндүк диалектилери» деген эмгеги жарык көргөн. 1940-жылы К.К. Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүк» түзүп, анын кириш сөзүндө кыргыз тилинин диалектилик өзгөчөлүктөрү жөнүндө жазган.

Кыргыз тилинин тарыхын жана адабий тилдин нормаларын аныктоо үчүн анын кандай диалектилерге бөлүнүшүн тактап алуу керектигин алгачкы пикирди айткан К. Тыныстанов 4 диалектиге; И.А. Батманов 2 наречиеге; К.К. Юдахин, Ж. Мукамбаев 2 диалектиге; Б.М. Юнусалиев, Ш.Жапаров 3 диалектиге бөлүштүргөн.

Жалпы элдик тилдин негизинде калыптанып, белгилүү бир нормага салынган, айтылышы, жазылышы колдонулушу такталган, айтылуучу ойду даана бере ала турган, коомдун бардык өкүлдөрүнө тиешелүү болгон тилди адабий тил деп айтышат.

Кыргыз адабий тили түндүк жана түштүк (түштүк-батыш, түштүк-чыгыш) диалектилеринен турат. Диалектинин ичиндеги тилдик өзгөчөлүк говор деп аталат. Кыргыз тилинде Талас, Чүй, Ыссык-Көл, Нарын, Ош, Чаткал ж.б. говорлор бар.

Лейлек говору боюнча Ш. Жапаров 1969-жылы Б.М. Юнусалиевдин жетекчилиги астында кандидаттык диссертациясын коргогон.

Макел Малгун жердеген Сазаң-Шаң балким ушул дөмөрлөр жердеген Сазаң-Сай болуп жүрбөсүн? Сазаң-Сай жөнүндө «Кыргыз жергеси» энциклопедиялык сөздүктө да, КСЭде да, Географиялык энциклопедиялык сөздүктө да берилбегенин баамдадык. Бул сыяктуу мурдагы аты аталбай, жогорудагыдай илимий китептерге кирбей калган жер-суу аттары көп эле. Убакыт деген учкан куш эли-жерим деген эр азаматтар ушуну колго алып ар бир жер-суу, тоо-сайлардын аттарын тизмектеп, картага түшүрүлсө, илимий жактан китеп кылып чыгарышса, кыргызга өтө чоң кызмат кылган болор эле. Өзүбүздөн кийинки урпактарыбызга мурас болуп калмак.

Ушул жерде дагы бир адам атына жана булактын атына байланышкан атоону кыстара кетүүнү эп көрдүк. Бул биз изилдөөгө алган варианттардын ичинен С.Каралаевдин айтуусундагы вариантта гана кездешет.

“Чоң казаттан” кийин Манас баатыр Алмамбет баатыр Чубак, Сыргак баатырларынан ажырап, шалдырап өзү жарадар:

Ойкуштаган сулуудан
Он эки миңче кызды алып,
Агача келин, сулуу кыз
Үптөй албай калды эми [С.К. 932-б.].
Алтын менен күмүштү

Жүктөп алды Бээжинден,
Агача келин, сулуу кыз
Үптөп алды Бээжинден [С.К. 959-б.].
Жети күн бурсат оурады,
Ошондо деди Чангийбес.
Каалап келдин Бээжинди
Кан көтөрүп биз алдык
Кабылан сиздей көзөлдү!

Сулайман тийбес Бээжинден
Сурак алып кайтыңыз!
Алтын менен күмүштү
Жүктөй албай кайтыңыз!
Агача келин сулуу кыз
Үптөй албай кайтыңыз! [С.К. 873-б.]

1. Агача – аттуу айымдардын Лейлек районунда жашап өткөнү жана бүгүнкү күндө да Лейлектин Кара-Булак айылында жашап жаткандыгын тактадык. 1967-жылы туулган Асаева Агача Исмановна 1984-жылы жогорудагы аты аталган айылдын Калинин орто мектебин аяктап, өз айылында очор – бачар күн кечирип келүүдө. Бул маалыматты улуттук университеттин педагогика боюнча мугалими Балтабаева Саида Назировнадан алдык.

2. Мындан бөлөк менин чоң энемдин Агача деген өтө жакын эмес эжеси болгондугун билчүмүн. Күйөөсүнүн аты – Ысмайыл. Лейлек районунун Коргон айылында жашап өтүшкөн.

3. Лейлектин Кулундусунун тургуну Кудайбердиев Тургунбай аксакалдын да энесинин аты дагы Агача болгон экен.

Чон казатта Манастын кыраандары кырылып, айласын таппай, кырк кыраанды чакырып:

“Атаңдын көрү, кырк чоро,
Кыркын кырк жерден келген шер элең”

Мылтыкты мыкты аткандарын өзүнчө, миң кишилик сүрдүүлөрүн өзүнчө, мергендерин, наадандарын (аадан) катын-балам кандай болот деген жамандарын өзүнчө, тобокел деп токтобос эптүүлөрүн өзүнчө, жаңылбастан кеп айтчу кептүүлөрүн бир бөлдү, кожолорду бир бөлдү. Урук-урук бусурман, уругуна бөлүнүп [С.К. 931-б.].

Бээжинге кытай качканда
Айлалуунун баарысы
Алты миңден ат алып,
Билге жүктөп дилде алып,
Жан аябас эрендер
Кара көздөн минди алып,
Ургаачыдан узду алып,
Оймок ооз, бото көз
Ойкуштаган сулуудан
Он эки миңче кызды алып,
Агача келин, сулуу кыз
Үптөй албай калды эми.
Алтын менен дилдесин
Олгөнүнөн калганы
Бусурман жүктөй албай калды эми [С.К. 932-б.].

Адам аттарын изилдеген Шералы Жапаровдун

“Сенин ысымың ким?” [107-б.] “Адам аттар – эл байлыгы” (210-б.) деген китептеринде Агача деген атка атайын төмөнкүдөй түшүндүрмө берген: Агача, кыргыз балдарга сыйлуу, урматтуу, сулуу, ак жүздүү, чүрөк, перизат болсун деп коюлат.

Эпикалык чыгырмаларда да учурайт. Ш. Жапаровдун материалы боюнча Лейлек, Баткен райондорунда колдонулат. Уйгур тилинде да кезигет. “Сенин ысымың ким?” китебинин [28-б.]

Биз эпикалык чыгармалардан С.Каралаевдин айтуусундагы “Манас” эпосунун саптарынан жолуктурганыбызды белгилей кетүүнү эп көрдүк.

Агача келин, сулуу кыз
Үптөп алды Бээжинден [С.К. 940- б.].

Искак Раззаков туулган Коросон айылында эки булак бар. Бири – Кызыл Булак, экинчиси – Агача-Булак. Жогоруда биз белгилегендей, Сазаң-Сай сыяктуу “Кыргыз жергеси” (географиялык сөздүктө). Географиялык энциклопедиялык сөздүккө, КСЭге Агача-Булак кирбептир.

«Манас» эпосундагы чар дары сөзү

«Манас» эпосунун бириктирилген вариантынын “Соңку согуш” деген бөлүмүндө тажик тилиндеги сөздөрдү кезиктиребиз. Көкчөнүн Көкаласын бир жайсаң коштоп, түгөл калмак сүйүнүп, түгөтөбүз муну деп, ортого алып дүңкүлдөтүп ургулай баштаганда, Сыргак ылачындай жетип, канча калдай, жөө күлүктөрдү жыга сайып өтүп Көкаланы калмактан жулуп алып, аман сактап кетти. Ошондо Көкчөнү алып келсе:

Ооздо дем, түтүн жок,
Кенедей жерде бүтүн жок.
Башы челек, нан болуп,
Бүткөн бойдо аштык жок,
Кара кочкул кан болуп.

Адамдан кылдат Ажыбай Желмаяндын жонундагы себеп деген бир дарысын, медет дарысын кошуп:

Алты – жети жанаяк
Чар дары кылып жуткузса,
Казактардын эр Көкчө
Умачтай көзү ачылды,
Ооруган жери басылды [Манас 2-китеп 250-б.].

Чар дары – төрт түрдүү дарынын кошундусу; ар кошкон дары [Манас 2-китеп, 316-б.].

Чор – тажикче төрт санын туюнтат. Мындан башка Лейлекте Кулунду айылынын “чар уруу” эл дешет. Себеби Кулундуда Найман, Канды, Кесек, Тейит, Абаат, Чапкылдыктар бар. Бул жерде чар сөзү өзүнүн маанисин кеңейтип, ар кошкон деген мааниси туюнтууда.

Лейлектин Кулундусун “чар уруу” эл дешет, бири-бирин жакшы таанышпайт. Айыл сыяктуу катышпайт. Кулундуда “Манаста” аталган абат, канды, кесек, найман, тейит уруулары жашашат. Булардан башка чапкылдыктар бар. Өткөндө кайын синдимдикине барсам: “Ой, жене, коңшуларыбыз

“чар уруу”: корей, өзбек, татар, орус, дунган бир, эки үй эле кыргызбыз”, - дейт. Анан мен: “чар уруу” эмес эле, “чар улут” десеңиз дедим. Бул сөз “Манас” эпосунун дээрлик көп варианттарында бар экендиги баарыбызга маалым. Тилдеги сөздөр бир эл менен чектелбейт, тектеш болбосо да, кырдаалга жараша башка элдин тилдик закондоруна ылайыкташып сиңип кете берери табигый көрүнүш.

Тилге башка элдердин сөздөрү кошулуп аралашып колдонушу мыйзам ченемдүү. Кыргыз эли мурдатан коңшулаш элдер менен алака мамиледе болушуп, алардын сөздөрүн да өз тилибизде кошо пайдалана келишкен. Биз “Манас” эпосунун текстин караганыбызда иран тилинен кирген сөздөр көп экендигин байкадык.

Андан ары тарканда
Катаганды соруучу
Он эки жылан кара мар [С.К. 407-б.].

Чар дары жөнүндө профессор К.Карасаевдин “Өздөштүрүлгөн сөздөр” сөздүгүндө чардары (ир.) кошмо эм, кошмо дары деп [277-б.] “Манас” эпосунун бириктирилген вариантындагы:

Алты – жети жан аяк
Чар дары кылып жуткурса,
Казактардын эр Көкчө
Умачтай көзү ачылды. (Манас)

деп келтирилген. Ал эми “Камус наама” китебинде дагы жогорку саптар келтирилип “чар дару” – кошмо дары, татаал дары [813-уя, 185-б.], - ар кошкон дары деп чар дарынын экинчи мааниси менен туюнтканга аракеттенген.

К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө чардары (ир.) смесь разных лекарств; составное лекарство - деп берилиптир [350-б.].

Ашым Жакыпбек уулунун “Теңири Манасында” көп жеринен жара жеп, анда да көөдөнү бийик эр Көкчө жүрөт... [478-б.]. Чар дары жөнүндө берилбептир бул китепте.

Макел – Малгундун келип Алмамбеттен өлгөнү деген бөлүмдө С.Орозбак уулунун айтуусундагы:

Макел дөөнүн эли, Мангүлбө деген жери жөнүндө баяндап, өң – келбети, дене түзүлүшү, адам баласы түшүнгүсүз аркы - терки сөзү, маңдайындагы жалгыз көзү Макел дөөнүн жанындагылар баары жалаң баш, кийимдин ордуна чачтары денелеринин баары түктүү, кары – жашын айырмалай алуу кыйын экендиги сүрөттөлөт:

Кийим ордуна чачтары
Таанылбайт кары, жаштары,
Эң кичине дегендин
Даш казандай баштары.
Аяк менен буттары
Ат чабым жерге баргыдай
Коңурсуган жыттары.
Жетимиш кулач карагай –
Жеңил желпи таягы,
Мунарадай аягы [С.О. 225-б., 4-т.].

Мындан башка Жолойдун сырткы көрүнүшүн сүрөттөөдө да С.Орозбак уулунун вариантында Даш казандай башы бар [С.О. 3-т., 183-б.]. Даш – иран тилинде талаа деген мааниси туюндурат. “Даш” сөзү бүгүнкү күндө Лейлек, Баткенде төл сөз катары эле колдонулат. Мурдагы макалаларда келтирилгендей Думар – этнониминин дөмөр, Кулябдын, Көлөп, Хучанддын – Кожент болуп айтылганы сыяктуу эле даш-дөш болуп, көп учурда даш деп эле айтылат. Мындан башка “даш казан” деген сөз чен өлчөмдү билдирип дагы колдонулуп келүүдө. Мисалы, мынча тамагыңыз көп го дегенди, тамагыңыз даш казан го? Келе турган кишиң көппү? деген сөз айкашы колдонулуп эле жүрөт.

Адабияттар:

1. Каралаев С. Манас. – Б.: Турар, 2010.
2. Манас: Кыскартылып бириктирилген вариант. 2- китеп, биринчи бөлүк. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1959.
3. Жапаров Ш. Сенин ысмың ким? – Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
4. Жапаров Ш. Адам аттары – эл байлыгы. – Бишкек, 2004.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.